

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נ, תשנ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על שיטה אחרת בהגדרת המין של השמות המקראיים בימי הביניים

כידוע, העברית היא לשון שבה מוגדרים השמות – שמות החי, השמות הדוממים והשמות המופשטים – מבחינת מינם, "זכר" או "נקבה" (ויש בה אף שמות שמינם כפול כשמש, רוח וכיו"ב). מקובל שהגדרת המין צריכה תוויות מורפולוגיות: היחיד הזכרי נעדר סימן דקדוקי (תוויתו המורפולוגית היא "אפס" [ø]), והתווית לשם היחיד הנקבי היא כל אחת מן הסיימות ךָּה, ת, ךָּת, ךָּת או ךָּת (כגון: אֵלֶּהָ, בַּת, אֵילָת, שְׁפָעַת, נַחֲלָת).¹ התווית לשם הזכרי ברבים היא סיומת ךָּים, והתווית לשם הנקבי ברבים היא סיומת ךָּוֹת. מערכת זו נשמרת באופן מושלם בשמות התואר ובבינוני (כגון טוֹב, טוֹבָה, טוֹבִים, טוֹבוֹת), אך בשאר השמות, כידוע, תמונת המצב איננה מערכתית כלל וכלל: בשמות ביחיד – נמצא שם זכרי ביחיד בסיומת ךָּה – לֵילָה,² ויש שמות נקביים ביחיד הבאים ללא התווית הדקדוקית, כגון אֵם, אֵתוֹן (שמות שהם בעלי מין טבעי), אֵבֶן, אֵרֶץ ועוד רבים; בשמות ברבים – יש שמות ממין זכר הבאים בסיומת ךָּוֹת, למשל אֲבוֹת, ולהפך, יש שמות ממין נקבה הבאים בסיומת ךָּים, כגון נְשִׁים, פִּלְגִּשִׁים.

חלק מן החיבורים הדקדוקיים של ימי הביניים נתנו דעתם לבעיות ההגדרה המינית של השמות המקראיים, הן מבחינת המורפולוגיה והן מבחינת השימוש,³ ובצד השיטה המקובלת בדקדוק כיום, הוזכרו שם גם שיטות אחרות, שלאחת מהן, שקראנו לה "מערכתית-צורנית", נקדיש כאן את עיקר העיון.

הגדרת המין של השמות המקראיים כפי שהיא משתקפת אצל מדקדקי ימי הביניים

עניין הגדרת המין העסיק כבר את האמוראים. כך, למשל, נמצא בתלמוד הבבלי, קידושין ב ע"ב, את הדיון במינו של השם דָּרֵךְ, בעקבות הנאמר במשנה קידושין א, א: "האשה נקנית בשלוש דרכים" לעומת הנאמר במשנה זבים ב, ב: "בשבעה דרכים בודקים את הזב", ועל רקע שימושים מנוגדים בלשון המקרא (וראה עוד בתוספות, שם, ד"ה "קשו" וד"ה "הכא").⁴ מדקדקי

ימי הביניים שמו לבם אל הממצאים וניסו להגדיר שיטה, לכלול כללים ולהסביר את החרגים. את העיסוק בנושא זה אנו מוצאים אצל מדקדקים מן האסכולה האנדלוסית, מראשית הדקדוק האנדלוסי באמצע המאה העשירית ועד למדקדקים בני המאה הי"ב: דונש (רבי אדונים, בעל ההשגות על רס"ג), יונה אבן גינאת, משה אבן ג'קטילה ואברהם אבן עזרא, וכן אצל מדקדקים מאוחרים יותר, ספרדים ואשכנזים, שחלקם יוזכרו בהמשך.

המדקדקים האנדלוסיים משקפים את הגישה הדקדוקית המקובלת, המפרידה בין השימוש המיני ובין צורן המין המורפולוגי; דהיינו, קביעת תווית המין של השמות היא תופעה דקדוקית, וכמו בכל תחום בדקדוק אף בה יש כלל שלצדו חריגים, אף רבים למדי, שהם חלק בלתי נפרד מן הכלל ומן התופעה.⁵

ראוי במיוחד להדגשה הוא הכלל שטבע ראב"ע בהקשר זה: "יזה הכלל השמות משתנים ואין רשות לאדם לאמר כי אם הנמצא אשר מצאו" (מאזנים לד, ב); כלומר, השימוש המיני הנורמטיבי של השמות הוא כפי המצוי במקרא, ויש להיצמד להגדרה המינית על יסוד השימוש העולה מן המקרא. בצד הגישה המקובלת היו בימי הביניים גם שיטות אחרות. שיטה אחת הובעה במאמר: "כל אשר אין בו רוח חיים זִכְרָהּ ונקבהו", שפירשו, השמות הדוממים, השמות שאינם מציינים בעלי חיים, רשאי אתה להשתמש בהם כזכר או כנקבה, כרצונך. מאמר זה בא בנוסח זה (אך ללא הניקוד) בספר "ערוגת הבושם" של רבי שמואל ארקוולטי⁶ (פרק ז, ס' כב [עמ' יט, ב]), ובא בשינויי נוסח קלים גם במקומות אחרים, קדומים יותר, כגון אצל פרופיט דוראן בעל "מעשה אפוד"⁷, בספר "מקנה אברס" לרבי אברהם דבלמש,⁸ בשו"ת הרדב"ז⁹ ובעוד מקומות. הגישה העולה מאמרה זו היא, שאין למילים המתארות דוממים הגדרות מיניות קבועות; חילוף חופשי יש כאן ומקריות טקסטואלית.

על הניסיונות לזהות את בעל המאמר הזה ולאתר את שורשו ועל ביטויי השיטה הזאת בימי הביניים כבר כתבו רייפמאן, וילנסקי, אלוני, ולאחרונה אסתר גולדנברג, שבמאמר מקיף ומאלף בחנה את דעות קודמיה וכן הביאה מקורות חדשים והראתה את ההשתלשלות של השיטה ושל המאמר בספרות ימי הביניים.¹⁰ כפי שחידשה גולדנברג במאמרה שם, מקבילו המילולי בערבית של מאמר זה נמצא בספר דקדוק ערבי המיוחד ללשון השירה הערבית שחיבר המדקדק הערבי אלקאזא שחי בקירואן במאה העשירית. הוא הביא מאמר זה משם מדקדקים אחרים, שהשתמשו בו כהיתר למשוררים בדוחק שירתם.¹¹

נוסף על כך מצאנו הדים לשיטה אחרת, שאותה נציג להלן.

השיטה ה"מערכתית-צורנית" – ביטוייה ושורשיה

לפי שיטה זו, מערכת השמות בעברית המקראית ההיסטורית היא סימטרית, בת ארבע צלעות:

- ◇ יחיד זכרי ללא סיומת [בסיומת ׀]
- ◇ ריבוי זכרי בסיומת ים
- ◇ יחידה נקבית בסיומת ׀ה, ת (וכיו"ב)
- ◇ ריבוי נקבי בסיומת וֹת

שיטה זו מציגה מערכת מרובעת והיא מקיימת זיקה בין השימוש למורפולוגיה, שהרי הגדרת המין תלויה באופן מוחלט בצורן הסופי שהוא המסמן של המין (=תווית המין). משום כך אנו מכנים מערכת זו בשם "מערכתית-צורנית".

לראשונה נתקלתי בגישה זו בדברי ההתנגדות של ראב"ע בפירושו לבראשית, שיטה אחרת, א, יד, בדיון על המילה **מאֲרֹת**:

מאורות – לשון זכרים והעֵד "שְׁנִי" [שם, פסוק טז: "ויעש אלהים את שני המאֲרֹת"] גם "הגדולים" [שם]. כי יש תי"ו לשון רבים לזכרים כמו אבות. גם מ"ם לנקבות כמו נשים פלגשם. והאומר כי מ"מקומות" יאמר "מקומה" איננו נכון.

אנו רואים שבסיומו של הקטע המובא כאן דוחה ראב"ע את הדעה שלפיה הייתה מערכת קדומה בת ארבעה שמות דוגמת **מקום-מקומים**. **מקומה-מקומות**, שממנה נשארו בטקסט המקראי רק הצורות **מקום**, **מקומות**. נגד דעה זו הוא חוזר ומתבטא ביתר חריפות בפירושו (הארוך) לשמות א, יד, על מילת **וּבְלִבָּנִים** ("וימררו את חייהם בעבודה קשה בחמר ובלבנים"):

[...] רק שמות דברים יאמרו כאשר נמצאו, כי יחיד מן מועדות מועד לא מועדה, כאשר יאמר החכם בעיניו כי מן מקום יאמר מקומים וממקומות מקומה אולי יפקח עיניו ויראה, כי מן בכור יאמר בכורים, למכה מצרים בבכוריהם (תהלים קלו, י), והנה ובכורות בקרך (דברים יד, כג), אם כן יהיה היחיד בכורה? וככה לבנים לא יאמר לָבָן כי אם לבנה.

איננו יודעים מיהו אותו "חכם בעיניו" בעל גישה זו, שכן לא מצאנוה בספרות הדקדוקית שבידינו. נסתפק אפוא כאן בהצגת התפיסה הבלשנית-פילוסופית העומדת כנראה ברקעה של שיטה זו. נראה לנו שזו צמחה על רקע הימצאותם של חריגים רבים יחסית במערכת המין של השמות המקראיים, ואולי הושפעה גם מגידול מספרם של החריגים בעברית שלאחר המקרא. במילים אחרות, גישה זו היא בעינינו אינטרפרטציה אחרת למצב הקיים:

במקום להניח שיש כלל ויש חריגים, נוצרה הבנה אחרת, המתייחסת למציאות בגישה היסטורית; הרואה את לשון המקרא שבידינו רק כחלק מתשתית רחבה יותר של השפה, והמשחזרת צורות בהסתמך על כך. גישה זו קשורה לשאלת התייחסותם של המדקדקים לטקסט המקראי – האם יש לראותו כמקור הבלעדי והקנוני לשפה העברית, או שמא יש להתייחס אליו כאל מקור חשוב אך מוגבל בהיקפו ומשום כך בלתי מחייב, ובמילים אחרות: האם ה"לשון" רחבה מן ה"ספר" או שמא ה"לשון" היא ה"ספר". בלשני ימי הביניים כולם האמינו ודאי שמבחינת המציאות ההיסטורית ה"לשון" הייתה רחבה מן ה"ספר", דהיינו שהתשתית הלשונית של העברית המקראית רחבה ממה שבא לידי ביטוי בטקסט המקראי, אלא שהם נחלקו ביניהם בשאלה אם אפשר להסיק מסקנות מעשיות מתפיסה זו ולהניח צורות ושימושים דקדוקיים נוספים שאין להם אסמכתה בטקסט המקראי. היו שהתירו לעצמם לעשות כן והיו שהתנגדו לכך ודבקו בטקסט כמות שהוא.

הדים לשאלה זו יש בדיונים בנושאים אחרים העולים בדקדוק ימי הביניים; כך, למשל, היא נמצאת ברקע הוויכוח שבין יהודה בן קוריש למנחם סביב הגזרון והמשמעות של המילה היחידאית **אַבְחַת** בביטוי "אַבְחַת חֶרֶב" (יחזקאל כא, כ). בן קוריש פירש **אַבְחַת** כ"אבעת", מלשון **בעתה**, ומנחם התנגד לפירושו, בעיקר משום הטענה שבכך חידש בן קוריש מילה שאיננה בכתובים. וכך הוא אומר:

והפותרים ההמה יודעים כי אין קבוצת הלשון מצואה [מצויה] בספר תעודתנו, ואלו היתה הלשון שלמה אצלנו כל אלה המלים אשר ירפאו [מלשון רפיון] היינו מוצאים אותם והשגנום במרחבו. ועתה לא נמצאו כי נעתקו, העל כן הם בודאים על לשון הקדש, מרחיבים את הקוצר ומרבים את המזער, וכן לא יתכן עד יערה עלינו רוח ממרום (מחברת, שורש אבח, עמ' 12).

כלומר, אף שהלשון הייתה רחבה מן ה"ספר", אין לבלשן אלא מה שב"ספר".

דברים דומים נשמעו מפי תלמידי מנחם בצאתם נגד דונש שחידש בשיריו צורות כגון "לדורש החכמות" במקום "דורש", "ונוער" במקום "נוער" (ספר תשובות תלמידי מנחם ותלמיד דונש, עמ' 25–26), ובאמרם: "ואלו לא גלינו מארצנו והיתה לשוננו כולה נמצאה בידינו כירחי קדם בשבתנו בטח במשכנות שאננים אזי מצאנו כל דקדוקי לשוננו ומיני תוצאותיה וידענו משקלה ועמדנו על גבולה כי לשון עם ועם יש משקולת ודקדוק רק אבדה מידינו יען כי רב

העון ונעלמה ממנו [...]” (שם, עמ' 27–28). לדעתם, הידלדלות עדי הכתב בגלל הגלות מקשה על המשוררים ועל המשתמשים בעברית, אך אין לפרוץ את המסגרות הידועות ואין לחדש משקלים חדשים, אף אין לגזור משקלים על דרך הערבית.

ראב"ע אף הוא מתבטא פעמים רבות בזכות השמרנות וההיצמדות לכתובים, הן בעניינינו (כמובא לעיל) הן בעניינים אחרים, כגון בזהירות שנקט ביחס להכרה במילים מקראיות נדירות כמשקלים-אחים למילים אחרות, נפוצות יותר. כך, למשל, הוא מתנגד להצעת רבי משה הכהן אבן ג'קטילה לפרש **הַמִּלָּה** ("קול המלה" – יחזקאל א, כד) כמילה-אחות ל**מִלָּה** (על דרך "משקלי השמות משתנים"), כיוון שאין הוא רוצה לגזור משקל הפותח בה"א, שהיא תופעה נדירה בשפה (צחות יט, א).¹²

נראה לנו שהחוגים הבלשניים שכנגדם מופנית ביקורת זו, ושנקטו כרגיל את הקו ה"ליברלי" (כך נוכל לכנותו, בעקבות הסברינו לעיל) בסוגיות האלה, הם (או פלגים מבית מדרשו) ה"חשודים" להיות גם בעלי הגישה ה"מערכתית-צורנית" בנושא מין השמות. הגדרת המין בשיטה זו היא אפוא ביטוי אחד למחשבה כוללת ורחבה שנגעה להתייחסותם של בלשני ימי הביניים לטקסט המקראי. אף ייתכן שיש לשיטה זו שורשים עתיקים יותר במחשבה הבלשנית של הקראים במזרח, ושמשם היא הגיעה אל המערב.¹³

לסיכום, אף שאין בידינו כיום להצביע במפורש על המדקדקים שהיו בעלי השיטה ה"מערכתית-צורנית", ואף שבאסכולה האנדלוסית נותר לנו ממנה הד קלוש בלבד (למעשה, רק שני אזכורים בפירושו של ראב"ע), מכל מקום, בהתנגדותו הנחרצת של ראב"ע לשיטה זו הוא משמש לנו עֵד לשיטה נוספת של הגדרת המין בימי הביניים, שאותה ואת שורשיה ניסינו להאיר כאן מעט.

הערות

1. אלו הסיומות הרווחות במקרא, ראה בדקדוקו של גזניוס, סעיף 80. סיומות אחרות נדירות יותר: אָ (על דרך הארמית), הָ, הֶ (ללא טעם), יִ (ראה שם, בסוף הסעיף).
2. [ואמנם הטעמתו של שם זה מלעיל, כלומר הסיומת הֶ איננה מוטעמת, ונראים הדברים שאין זו סיומת נקבה כלל. – העורך.]
3. על שני ההיבטים האלה בסוגיה זו ראה O. (Rodrigue) Schwarzwald, "Grammatical vs. Lexical Plural Formation in Hebrew", *Folia Linguistica* 25 (1991), pp. 577-608.
4. על החריגות המיניות (מהבחינה המורפולוגית) של שמות בלשון התנאים ראה ש' שרביט, "שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים", מחקרים בלשון ד, ירושלים תש"ן, עמ' 335–373.

5. ראה דונש (רבי אדונים; תשובות על רס"ג, עמ' 150); אבן ג'נאח (ספר הרקמה, פרקים לט [לח] – מב [מא]); רבי משה הכהן אבן ג'קטילה ב"כתאב אלתדיכיר ואלתאגניתי" (שרידים ממנו הובאו בתוך פ' קוקובצוב, מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים, ירושלים תש"ל, עמ' 59–66). ראב"ע מכנה ספר זה "ספר זכרים ונקבות" (מאזנים יז, ב). קטעים ממנו ניתרגמו לעברית על ידי אלוני, סיני כד (תש"ט), עמ' לד–סז (=ני אלוני, מחקרי לשון וספרות, ג, הבלשנות העברית בימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 115–158). הספר ערוך כמילון, המילים מסודרות בו לפי סדר האלפבית של המילים (ולא של השורשים), ונכללות בו רק מילים מלשון המקרא, ולדעת אלוני (שם, עמ' לו), רק מילים שיש בהן חריגות; וראה גם ראב"ע בכמה מקומות, כגון מאזנים לג, א; הפירוש לויקרא יא, ג; צחות לה, ב.
6. חי בפאדובה, איטליה, 1515–1611.
7. חי במחצית השנייה של המאה הי"ד ובראשית המאה הט"ו; ספרו הושלם בשנת קס"ג (1403).
8. חי באיטליה, 1450–1523.
9. רבי דוד בן זמרה, חי במאות הט"ו והט"ז.
10. י' רייפמאן, "הערות שונות", בית תלמוד א (1881), עמ' 188–189; מ' וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 116–119; ני אלוני, "כל דבר שאין בו רוח חיים זכרו ונקברו – פתגם דקדוקי מיוחס לראב"ע", לשוננו טז (תש"ח–תש"ט), עמ' 29–33 (=מחקרי לשון וספרות [לעיל, הערה 5], עמ' 273–277); א' גולדנברג, "תורות לשון ועברית נכונה בימי הביניים", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 190–216.
11. בקרב החוקרים יש הסכמה שהפתגם הזה יוחס בטעות לראב"ע, והם מעלים השערות שונות למקורו. גולדנברג (שם, עמ' 194–195) טוענת, שאף שהפתגם אינו משל ראב"ע, הוא דבק בו, כיוון שמדעותיו נראית הסכמה לתפיסה זו. דעתנו בעניין זה שונה; לא נראה לנו שפתגם זה אכן משקף את דעתו של ראב"ע, ראה ל' חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן עזרא: מסורת וחיידוש, באר"שבע תשנ"ט, עמ' 132.
12. במקרים רבים העדיף ראב"ע לראות את הצורות הנדירות כ"מלה זרה". וראה על כך בהרחבה ל' חרל"פ, "דרכו של רבי אברהם אבן עזרא בביאור מילים חריגות במקרא: 'מלה זרה', מילה יחידאית וישמות משתנים", *HUCA*, LXVIII (1997), עמ' נא–סא, ובמיוחד עמ' נז–ס.
13. העירנו על כך פרופ' ג'פרי כאן. בעיונו בדקדוקו של יוסוף אבן נוח (שחי בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה העשירית ובתחילת המאה הי"א) הוא מצא שלעתיים משחזר אבן נוח את צורות היחיד של צורות רבים בסיומת -ות שהיחיד שלהן ללא -ה, כבעלות בסיס תאורטי בעל סיומת -ה. אני מודה לפרופ' כאן על הערתו.